

Rendhagyó filozófiaóra

FÁY LÁSZLÓ

Szerencsétlen csillagzat alatt született a magyar filozófiaoktatás. Hol a diamattal, hol a tomizmussal mosták össze: Állam bácsi gyakran rátenyerelt. Az eredmény a külföldön megbecsült, idehaza mellőzött magyar filozófusok számával mérhető. Nem sokkal jobb a tankönyvhelyzet sem. A külföldi filozófia-tankönyvfordítások szerintem idehaza használhatatlanok: idevágó érveimet egy korábbi írásomban már kifejtettem. Az általam ismert hazai tankönyvek nagy része pedig a tantárgy iránti érdeklődés felkeltésére alkalmatlan; ha ezek nyomán a tanár így kezdi az órát: „A filozófia görög szó, jelentése: bölcsességszeretet” – számolhat azzal, hogy rövidesen előkerülnek a kockás füzetek. Jobbik esetben a matek hőfő, túlnyomórészt azonban flottaegységek kerülnek beléjük: kezdődhet a hajóscsata. Súlytalan tárgy a filozófia, témája pedig dögunalom. Így nem kell csodálkozni az iránta megnyilvánuló érdektelenségen.

Mindezen hiányosságok kiküszöbölése érdekében az alábbiakban egy, a szokásostól eltérő tantárgy- és tankönyvkezdést mutatok be filozófiából.

Az élet „nagy kérdései”

Koncz Zsuzsa „Mama kérlek, meséld el nekem...” kezdetű dalában olyan, nem mindennapi kérdésekre keresi a választ, amelyek mindnyájunkat érdekelnek. A születés és elmúlás a helyes életvitel, a boldogság problémája régóta foglalkoztatja az emberiséget; a hétköznapi életben ezeket kissé fellengzősen „az élet nagy kérdéseinek” szokták nevezni. Ezekre a különböző történelmi korszakokban és földrajzi térségekben a gondolkodók különböző válaszokat adtak; közülük a tudomány fejlődése miatt már sok elavult, de vannak közöttük időtállóak is. Az újabb korokban további, a tudomány eredményeire támaszkodó válaszok születtek; e „nagy kérdésekre” adott feleletek határozzák meg *világnézetünket*. A világra és értékeire vonatkozó egységes állásfoglalást *világnézetnek* nevezzük.

A *világra* vonatkozó kérdések nagy része annak lényegére (mibenlétére), megismerhetőségére, megismerésének folyamatára irányul, míg a világ *értékeire* vonatkozó kérdések a szépség, a tudás, a helyes cselekedetek lényegének feltárását tűzik ki célul.

A különböző világnézetek sokszor homlokegyenest eltérnek egymástól, így nem könnyű kiigazodni közöttük. Világnézetünk megválasztásában többnyire döntő szerepe van neveltetésünknek, de a tanulás, olvasmányaink, társaságunk sokszor jelentősen módosíthatják azt.

Világnézetét mindenki maga választja meg. Választásunkat megkönnyíti, ha igyekszünk minél többet megismerni közülük.

A világnézetet, vagy annak egy részét a *hétköznapi életben* szokás még *életfilozófiának* is nevezni, habár ez a megjelölés egyes gondolkodók szóhasználatában mást jelent. (Például *Nietzsche* német filozófus tanítását egyesek az „életfilozófiák” közé sorolják.) Az „életfilozófia” hétköznapi szóhasználatnak az a magyarázata, hogy a világnézet alapja a *filozófia*. Ez a szó görög eredetű és „bölcsességszeretetet” jelent. A régebbi magyar nyelvben ezért a filozófiát gyakran bölcséletnek nevezték, művelőit pedig bölcselőknek. Utóbbi helyett szokás még a „gondolkodó” megjelölés is.

A filozófia szó jelentése az idők folyamán változásokon ment keresztül, és napjainkban már egy egész tudományágat neveznek így.

A világnézet megjelölés helyett használják még a rokonértelmű világszemlélet, világkép valamint az ideológia kifejezést is. Ez utóbbit azonban különböző gondolkodók különböző értelemben használják. Egyik jelentése olyan világnézeti felfogás, amelyben embercsoportok bizonyos eszméket használnak fel politikai, gazdasági céljaik elérésére. (Például a kommunista ideológia az emberek közötti egyenlőség eszméjét használta fel a parlamentáris demokrácia megszüntetésére, az emberi jogok felszámolására és a magántulajdon megnyirbálására.) Az ideológia másik jelentése „társadalmi eszmék összefüggő rendszere”, mely utóbbi már nem tartalmazza a gazdasági, politikai célok mindenáron való elérésére irányuló (olykor erőszakos) törekvést. Végül az ideológia szó olyan eszmerendszereket is jelenthet, amelyek teljes mértékben félrevezetőek, szemben a tudományos elméletekkel, amelyek feltárják az igazságot. Ebben az értelemben tehát az ideológia „hamis világkép”.

A világnézet nemcsak az egyén, hanem a társadalom szempontjából is fontos. Ha ugyanis az állam vezetői elkötelezettek egy világnézet, esetleg ideológia iránt, akkor az lényeges hatással lehet az egyén életére is. A római császárok közül többen ideológiai okok miatt üldözték a keresztényeket; a későbbi uralkodók gyakran indítottak hajszt az eretnekek, azaz a többségitől eltérő felfogást vallók ellen (hugenották, husziták, protestánsok stb.)

Az utóbbi hat évtizedben egyes országok vezetői olyan ideológiákat fogadtak el és támogattak, amelyek bizonyos népcsoportokat kirekesztettek az állampolgári és emberi jogokból. *Hitler* a holocaust kezdetén megtiltotta, hogy zsidó és keresztény vallású német állampolgárok házasságra lépjenek, Dél-Afrikában a négerek sokáig csak kijelölt helyeken lakhattak, a kommunista országokban üldözték a vállalkozókat és a vallásos embereket, napjainkban az iszlám fundamentalista országokban megkorbácsolják a túl merész fürdőruhában strandoló nőket. Világnézeti alapja van az abortusz tiltása és engedélyezése körüli véleménykülönbségnek is.

Az Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSZ) meghatározta az ún. emberi alapjogokat, amelyek mindenkit megilletnek. Az ENSZ tagállamok kötelezték magukat arra, hogy nem hoznak ezekkel ellentétes jogszabályokat.

Kérdések

1. Mi a világnézet?
2. Melyik világnézetet kell elfogadnunk?
3. Milyen hatása lehet a világnézetnek a jogalkotásra?
4. Mi az ideológia?
5. Mi korlátozza a jogalkotást?
6. Mi a világnézet alapja?

A világnézetek osztályozása

A különböző világnézeteket első közelítésben

- vallásos és
- ateista (nem vallásos)

csoportokra bonthatjuk. Ezt az osztályozást azonban nem minden gondolkodó fogadja el. Az ateizmus egyik ismert képviselője, *Friedrich Engels* (1820-1895) például idealista és materialista világnézeteket különböztetett meg és az idealisták közé sorolt néhány ateista irányzatot is. *Ernst Mach* osztrák fizikus és filozófus szerint (róla nevezték el a Mach-számot, mely a szuperszonikus repülőgépek tervezésénél és a hangrobbanás jelenségének tanulmányozásánál alapvető fontosságú) az idealizmus és a materializmus szembeállítását „elavult, korlátolt és egyoldalú”. *Halasy-Nagy József* (1885-1976) vallásos világnézetet hirdető filozófus, egyetemi tanár szerint a két világnézeti csoport a következő:

- idealizmus és
- naturalizmus.

Meghatározása értelmében az idealista világnézeteket az jellemzi, hogy felfogásuk szerint az anyagi világon kívül még valami más is létezik, míg a naturalisták az igazság és bizonyosság végső forrását az érzéki adottságban látják. Végül akadnak olyan gondolkodók is, akik a világnézeteket

– idealizmus és

– realizmus

csoportokra bontják, ahol az elsőbe azokat az elméleteket sorolják, melyek értelmében a dolgok nem létezhetnek az őket felfogó tudattól függetlenül, míg a realizmus az ezzel ellentétes nézetek gyűjtőneve. Utóbbiak tehát azok a nézetek, amelyek szerint a dolgok a tudattól függetlenül léteznek.

Fentiekből látható, hogy a világnézetek osztályozása nem egységes. Míg például a kémiában az elemek, keverékek és vegyületek osztályozását mindenki elfogadja, addig a világnézetek területén ez egyáltalában nincs így; lényegében annyi felosztás van, ahány filozófus. Bonyolítja a helyzetet az is, hogy a különböző gondolkodók ugyanazt a kifejezést más és más értelemben használják, így például a realizmus a kora-középkori, ún. skolasztikus filozófiában azt jelentette, hogy az általános fogalmak (pl. „ház”) megelőzik az egyes dolgokat (pl. József krt. 99.), ami jelentősen eltér a realizmus más gondolkodók által adott meghatározásától.

Kérdések

1. Hogyan osztályozhatjuk a világnézeteket?

2. Van-e lényegbevágó különbség a háromszögek és a világnézetek osztályozásának módszere között? Ha igen, mi az?

A filozófia tárgya és felosztása

Nem könnyű dolog az egyes tudományágakat meghatározni. *Eötvös Lóránd* például egyetemi előadásait tréfásan így kezdte: „A fizika az a tudomány, amit én fogok előadni.” Azért tette ezt, mert igen nehéz határvonalat húzni a fizika és a kémia közé.

A filozófiát még ennél is nehezebb meghatározni: ahány filozófus, annyi definíció. Így nem is törekszünk erre, beérjük *Madách Imre* soraival, aki *Az ember tragédiájában* így jellemezte a filozófusok célkitűzését:

”Mi, a tudvágyat szakhoz nem kötők

Átpillantását vágyjuk az egyésznek...”

A filozófia ugyanis az egyes szaktudományok: matematika, fizika, biológia, kémia, csillagászat, nyelvészet, történelem stb. eredményeire támaszkodva általános érvényű ismereteket kíván nyújtani.

A mindennapi életben használatos „filozófálás” kifejezés némileg eltér a filozófia tudományának tárgyától, mivel főleg „az élet nagy kérdésein” való gondolkodást jelenti anélkül, hogy ezek a gondolatok egységes rendszert alkotnának. A filozófiai tudományban azonban *követelmény*, hogy annak megállapításai *összefüggő egészet* alkossanak. Ezért szokásos az egyes gondolkodók nézeteinek összességét *filozófiai rendszer* névvel is illetni.

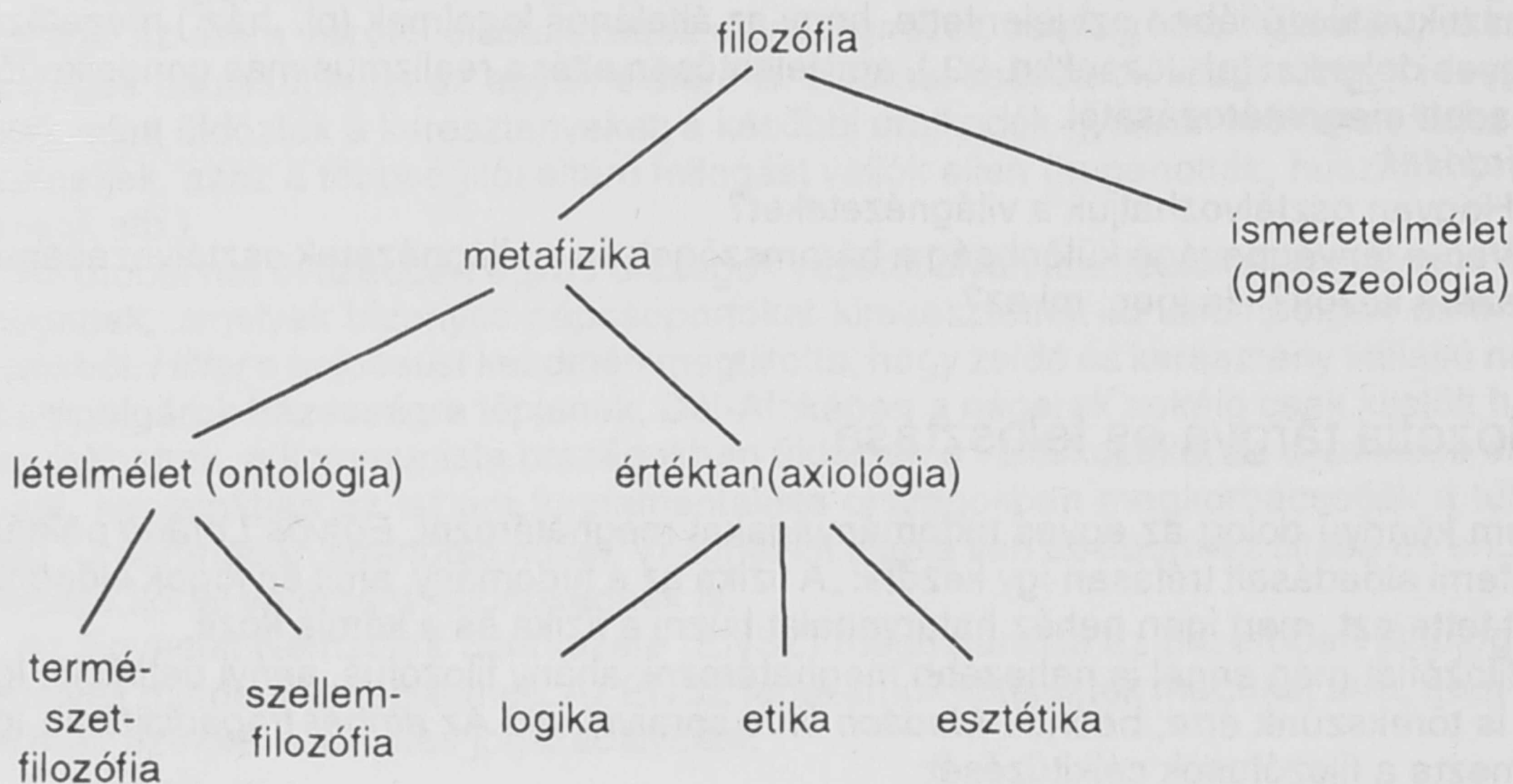
Könnyen észrevehetjük, hogy a világnézet első szakaszbeli meghatározása kielégíti a filozófiával szemben támasztott követelményeket is. Ezért sok nyelvben (német, angol) a világnézet megjelölés helyett gyakran a filozófia kifejezést használják; az említett két nyelvben például a világnézet szónak nincs is pontos megfelelője. Legközelebb áll hozzá a német „Weltanschauung”, „Weltbild” kifejezés, ezek pontos magyar megfelelője azonban *világszemlélet*, *világkép*, ami nem teljesen azonos a világnézet szó magyar értelmezésével. Hasonló a helyzet az angolban is: itt a világnézet szó megfelelője az „ideology”, „world conception”, ami megint csak nem fedi a magyar kifejezés értelmét, ráadásul az előbbinek még rossz csengése is van. Így azután nem lehet csodálkozni azon, hogy német, illetve angol nyelvből fordított filozófiatankönyvek tárgymutatójában hiába keressük a világnézet szót. Azok a tanulók, akik érettségi után külföldi egyetemre akarnak beiratkozni, jó ha tudják, hogy a „világnézet” szó ott körülbelül úgy cseng, mint a „tschikosch” vagy a „gulash”. Egyúttal azonban azt sem árt megjegyezni, hogy – főleg az amerikai angolban – a filozófia szót a miénknél sokkal tágabb, többek közt világnézet értelemben

is használják. A műszaki tudományokban továbbá például a „control philosophy” névvel illetik egy üzem vagy egy rakéta irányítására szolgáló *módszert* is.

A filozófiát nemcsak meghatározni, hanem felosztani is nehéz. Az egyes gondolkodók ugyanis nem mindig fogadják el egymás osztályozását, sőt némelyek kétségbevonják a filozófia egyes fejezeteinek létjogosultságát is.

A középkorban a filozófiát „a teológia szolgálólányának” („ancilla theologiae”) tekintették, később *Locke* angol filozófus „a tudomány úttisztítója” szerepét szánta neki, majd a „tudományok tudománya” büszke címet viselte. Halasy-Nagy József vallásos gondolkodó szerint a filozófia *tárgya* a világ egészének és benne az embernek a megismerése, míg *Adorno* (1903-1969) szerint a filozófiának nincs tárgya, feladata éppen a tárgynak a keresése. A diamat szerint ellenben feladata a tudomány legáltalánosabb törvényszerűségeinek kutatása.

A gondolkodók egy része a bölcselet *osztályozásában* nem tud megegyezni. Halasy-Nagy József például így osztotta fel részekre a filozófiát:

Ezt a felosztást lényegében a vallásos filozófusok nagyrésze is elfogadja.

Az ateista filozófusok azonban, például a „diamat” hívei (egyik jelentős képviselőjük *V.I. Lenin*, 1870-1924) nem fogadják el ezt az osztályozást. Szerintük ugyanis filozófia csak lételméletre, ismeretelméletre, logikára, esztétikára és etikára oszlik, a metafizika pedig mindössze gondolkodási mód és megismerési módszer, mely nem önálló ága a filozófiának. E felfogás hívei azt tanítják, hogy a *metafizika* a dolgokat, jelenségeket egymástól függetleneknek, elszigetelteknek, változatlanoknak, egyszersmindenkorra adottaknak veszi és tagadja azok belső ellentmondásosságát. Ugyanezen felfogás hívei ezzel szemben azt állítják, hogy a *dialektika*, ellentétben a metafizikával minden mozgás legegyszerűsebb törvényeinek, tehát a természet, társadalom és gondolkodás legáltalánosabb közös mozgástörvényeinek a tudománya. E felfogás hívei szerint dialektika és metafizika kizárják egymást.

Halasy-Nagy szerint ezzel szemben a metafizika a valóság mibenlétének az ismerete, a filozófia rendszerének a gerince. A metafizikának ez utóbbi definíciója azonban a fentiekől elérően nem ellentétes a dialektikával és nem zárja ki azt. Míg az ateista gondolkodók teljesen elvetik a metafizikát, addig a vallásos filozófusok jelentős része a metafizikán kívül a dialektikát is elfogadja, mint a gondolkodás módszerét.

Ontológia és gnoszeológia

Az ateista és a vallásos világnézetek lét- és ismeretelmélete jelentős eltéréseket mutat. Mindez nyilvánvalóvá válik, ha megismerkedünk a filozófia e két fontos részterületével.

Az *ontológia* arra az ősi, de mostanáig időszerű kérdésre keresi a választ, hogy mi az, ami *létezik* és mi az, ami nem. Vannak-e ufók? Van-e yeti vagy loch-nessi szörny? Vannak-e tündérek, manók, koboldok, sellők, szirének és nimfák? Van-e az embernek aurája? Hát lelke van-e, amely túléli a halált? És az állatoknak van-e lelkük? Hát a növényeknek, köveknek, tájaknak? Vannak-e testnélküli, anyagtalan, gondolkodó lények? Vannak-e olyan gondolatok, amelyeket senki sem gondolt? Vannak-e olyan létezők (entitások), amelyek létezéséről nem tudunk meggyőződni? Van-e Isten, létznek-e angyalok és ördögök? Megannyi kérdés, melyekre ellentétes válaszokat adhatunk, de azok igaz vagy téves voltát nem éppen könnyű ellenőrizni. (L. még a *Jegyzetekben* az igazság címszót is!)

A filozófia másik fontos ága, *gnoszeológia* éppen ezzel az utóbbival foglalkozik, vagyis arra a kérdésre keresi a választ, hogy megismerhető-e a világ, és ha igen, hogyan. Ha egy szavahihető ismerősöm azt állítja, hogy látott már ufót, hihetek-e neki? Hátha csak egy műhold levált hordozórakétáját látta, esetleg egy meteorológiai szondát vélt ufónak? De más kérdések is felvetődhetnek e témakörben. Milyen hosszú az íróasztalom? Megermérhetem, de a mérés sohasem pontos. Van-e egyáltalán pontos hosszúság, vagy csak közelítő hosszúságok léteznek? Honnan tudhatjuk biztosan, hogy egy múltbeli eseményre emlékszünk és nem képzelődünk-e? Hátha egy folyamatos illúzió áldozatai vagyunk? Miért lehet a matematikai tételeket minden kétséget kizáró módon bizonyítani, miközben más tudományokban, például a régészetben ez nem lehetséges?

Amint az a fentiekből is látható, az ontológia és a gnoszeológia (melyet egyesek episztemológiának is neveznek) szorosan összefüggenek egymással. Ha az ateisták kétségbevonják Isten létezését, akkor kétségbe kell vonniuk a vallásos gondolkodók Isten létezése mellett felhozott érveit is. Így érthetővé válik a két világnézet lét- és ismeretlémélete közötti különbség.

Filozófiánkat (világnézetünket) tehát ontológiai és gnoszeológiai (episztemológiai) felfogásunk határozza meg. Aki elfogadja Isten létezését és ismeretei forrásának nemcsak az ellenőrizhetőt tekinti, azt vallásosnak, aki nem fogadja el Isten létezését és csak azt tekinti ismeretforrásnak, ami ellenőrizhető, azt ateistának nevezzük. Ehhez azonban hozzá kell tenni, hogy az „ellenőrizhetőség” bővebb magyarázatra szorul.

A filozófia fent felsorolt többi ágával (logika, etika, esztétika) a későbbiekben foglalkozunk részletesen.

Kérdések

1. Hogyan osztályozza a filozófia egyes fejezeteit

- a) Lenin;
- b) Halasy-Nagy?

2. Mit nevez metafizikának

- a) Lenin;
- b) Halasy-Nagy?

3. Mit nevez dialektikának a diamat?

- 4. Milyen viszonyban van egymással a metafizika és a dialektika
- a) a diamat,
- b) a vallásos gondolkodók felfogása szerint?

5. Mi a tárgya

- a) az ontológiának;
- b) a gnoszeológiának?

A filozófusok szóhasználata

Minden tudománynak megvannak a maga szakkifejezései; ezek ismerete nélkül értelmetlenek az illető tudomány tételei. „Azonos alapú hatványokat úgy szorzunk egymással, hogy a kitevőket összeadjuk” – ez a mondat csak azok számára jelent valamit, akik tisztában vannak a hatványozás fogalmával és ismerik a megfelelő szakkifejezéseket (alap, kitevő, hatvány). Ezeket a szakkifejezéseket az illető tudomány valamennyi művelője ugyanabban az értelemben használja; nem fordulhat elő, hogy valaki például „hat-

vány"-on szögfüggvényt ért. Ugyanez vonatkozik más tudományokra is: a gén minden biológus, a metafora minden irodalmár, a tárgyeset pedig minden nyelvész számára ugyanazt jelenti. A filozófiában azonban ez nincs így: itt minden filozófus a saját szakki-fejezéseit használja, ráadásul némelyikük nem is határozza meg pontosan, hogy mit ért alattuk.

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy egyes gondolkodók igencsak homályosan fogalmaznak; ezt rendszerint azzal indokolják, hogy az általuk tárgyalt kérdésekről igen nehéz, olykor lehetetlen beszélni. Róluk mondta *Ludwig Wittgenstein* (1889-1951) osztrák filozófus, hogy „amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell”.

A fentiek miatt azt sem zárhatjuk ki, hogy a filozófia közelebb áll a költészethez, mint a tudományhoz. Ha elfogadjuk ezt a felfogást, a filozófusok vitái olybá tűnhetnek, mintha költők például azon vitatkoznának, hogy a felhők a nap tehenei-i, vagy pedig Danaidalányok.

A filozófia és a költészet rokonságát egyébként az ún. bölcséleti líra létezése is mutatja (*Berzsenyi Dániel*, *Vajda János* filozofikus költeményei). Ezenkívül kisregények (*Albert Camus: Közöny*), színművek (*Thornton Wilder: A mi kis városunk*), sőt filmek (*Kurosava: A vihar kapujában*, *Derszu Uzala*) ugyancsak tartalmazhatnak filozofikus gondolatokat, ami a többi tudományágban nehezen képzelhető el, így a filozófia és a többi művészeti ág közeli rokonsága sem kizárt.

Néhány fontosabb filozófiai nézet és irányzat

Agnoszticizmus

Az agnoszticizmus lényegét *Du Bois Reymond* (1816-1896) biológus és filozófus így fogalmazta meg: „gnoramus et ignorabimus” (nem ismerünk és nem is fogunk ismerni).

Az agnoszticizmus a világ megismerhetetlenségét tanítja. Alapját az a nézet képezi, hogy a külvilágról (l. a *Jegyzetet*) csak érzékszerveink útján szerezhethetünk tudomást, ezek azonban félrevezetnek bennünket. Egyes filozófusok *Immanuel Kantnak* (1724-1804) és az ún. pozitivisták (l. ott.) filozófusoknak is agnosztikus nézeteket tulajdonítanak, a diamat hívei pedig „szégyenlős” materialistáknak nevezik őket. Az irányzat elnevezése a görög „megismerhetetlen” szóból ered.

Behaviorizmus

A behaviorizmus elnevezése az angol „viselkedni” szóból ered; létrehozói *Thorndike* (1874) és *Watson* (1878) pszichológusok. A behaviorizmus a tudat (l. a *Jegyzeteket*!) fogalmát mint használhatatlant elveti és a gondolkodást a viselkedés egy fajtájának tekinti, mely az inger (l. a *Jegyzetet*!) hatására jön létre. A behaviorizmus elsősorban pszichológiai irányzat, filozófiai alapja a machizmus illetve pozitívizmus (l. ott!).

Cinizmus

Ógörög filozófiai irányzat, mely azt tanította, hogy legfőbb érték az erény. Ennek elérése csak úgy lehetséges, ha legyőzzük vágyainkat, túltesszük magunkat a társadalmi megkötöttségeken és visszatérünk a természetes állapotokhoz. Legismertebb képviselője *Diogenész* (i.e. 404-323) állítólag egy hordóba költözött, így kereste a boldogságot. Az irányzat elnevezése Diogenész csúfnevéből (küön=kutya) származik. A cinizmussal rokon a buddhizmus, valamint a keresztény aszkézis; az utóbbi tanítása szerint azonban a boldogságot csak a túlvilágon lehet elérni. A természetes állapothoz való visszatérést hirdette többek között a sztoicizmus (l. ott!) is, míg a hedonizmus (l. ott!) ezekkel ellentétes nézeteket hirdetett.

Dualizmus

A dualizmus a létezőt két (duo=kettő) ellentétes és egymásból nem eredő, párhuzamosan működő elvből, úgy mint az anyagi és a szellemi szubsztanciából (l. a *Jegyzeteket*!) vezeti le; ellentéte a monizmus. A dualizmus tehát ontológiai irányzat; számos gondolkodó, pl. *Descartes* és Kant filozófiája is dualista lételméletre épül, bár előbbi a két elv egyikét (a szellemi vagy mentális létezőt) még további elemekre bontotta. A dualista ontológia tehát a vallásos filozófiai irányzatokra jellemző, mivel az anyagon kívül szellemi létezőket (Isten, angyalok, lélek stb.) is feltételez. Egyes nem keresztény (panteista) vallások azonban Istent a világgal azonosítják, így ezek nem tekinthetők dualistáknak.

A dualizmus megjelölést ritkábban más összefüggésben is használni szokták, főleg az ismeretelméleti irányzatoknál. Így például *Platón* (l. ott!) a világot érzékelhető és értelemmel felfogható formákra osztotta fel, így Platón ismeretelméletét a dualista megjelöléssel illethetjük.

Egzisztencializmus

Az egzisztencializmus tanítása szerint a filozófia legfőbb feladata a létezés (l. a *Jegyzeteket!*) problémáinak elemzése; elnevezése (egzisztálni=létezni) is erre utal. Felfogása szerint azonban a szubjektumon (l. a *Jegyzeteket!*) kívüli létezésről nincs értelmi beszélni, így az egzisztencializmus létezésen az egyén szubjektív létét érti.

Az egzisztencializmus tagadja az ember és az ember élethez való viszonyának megismerhetőségét, így gnoszéológiája agnosztikus vonásokat mutat.

Az irányzatnak két, úgymint

– vallásos és

– ateista

ágát szokás megkülönböztetni. Az első megalapítója *Sören Kierkegaard* (1813-1855) dán teológus és filozófus, fontos képviselői *Jaspers* és *Heidegger*. Az egzisztencialista irányzat ateista ágának megalapítója Sartre. A felsorolt gondolkodók tanításával most részletesebben is megismerkedünk.

Kierkegaard megfordította Descartes közismert mondását ("Gondolkodom, tehát vagyok"), és a „vagyok”-ra helyezte a hangsúlyt, mivel szerinte a gondolkodás előfeltétele a létezés. Szemére vetette a hagyományos filozófiának (Szókratészt és elődeit kivéve), hogy a gondolkodás miatt megfélekezett a létről, s nem adott választ a tulajdonképpeni kérdésre, melynek Kierkegaard szerint az egyes emberként való létezésre kell irányulnia. Ez ugyanis nem ugyanabban az értelemben való lét, ahogyan egy krumpoli létezik, és nem abban az értelemben, ahogyan egy eszme létezik. Számára a létezés a gondolkodás, akarás, érzés, de mindenekelőtt a cselekvés egységét jelenti. Ezt az egységet azonban minden pillanatban újra létre kell hozni, így a létezés egyúttal állandó viszonyulás önmagunkhoz, a világhoz, Istenhez.

Kierkegaard szerint a létezésnek három stádiuma van:

– az érzéki,

– az etikai és

– a vallási létezés.

Az elsőben az ember belevész a világba, anélkül, hogy megvalósítaná önmagát. Ebben az állapotban az ember „egészen jól eltengődhet”, megházasodhat, gyermekei lehetnek, tisztelhetik, és észre sem veszi, hogy mélyebb értelemben hiányzik az énje.

Ebben a stádiumban az embert természete határozza meg, egyedül szükségleteinek kielégítése számít elérendő célnak. Az emberek többsége megreked ebben a stádiumban.

Vannak azonban olyanok, akik az érzékivel szemben az erkölcsöt, s ezáltal az etikai létezést választják, ami a második stádium jellemzője.

A harmadik stádium a vallási létezés. E stádiumban tudatára ébredünk annak, hogy Istenért vagyunk, hogy olyan emberi énné válunk, akinek Isten a mércéje. Ilymódon a vallási létezés az Isten előtti önmegsemmisítést követeli meg, ugyanakkor azonban a hívőnek emberi ént ad.

Kierkegaard főbb művei: *Az irónia fogalmáról* (1841), *Vagy-vagy* (1843), *A szorongás fogalma* (1844), *Halálíg tartó betegség* (1849).

Az egzisztencia bölcselet egyik további, nevezetes képviselője, Karl Jaspers (1883-1969) orvosi diplomájának megszerzése után a heidelbergi egyetem pszichiátriai klinikáján dolgozott; 1921-ben kinevezték az egyetem filozófiaprofesszorává. A náciizmus alatt megfosztották katedrájától, de Hitler bukása után visszakapta azt.

Jaspers szerint a filozófiának nem az a feladata, hogy a tudást valamiféle harmonikus világképpé foglalja össze, hanem az, hogy „a határokon végbevigye az ugrást”. Szerinte tárgyi kategóriákban való gondolkodásunk nem teszi lehetővé a tulajdonképpeni lét felfogását, mivel számunkra csak a jelenségek adóttak. Az egyes tudományok azonban csak ezeket a jelenségeket tudják vizsgálni, egységes világképet így nem nyújtanak, ez ugyanis meghaladná értelmünk határait. Szerinte tehát a lét megismerhetetlensége nem

tárható fel racionálisan. Ha ugyanis feltárható lenne, akkor ezzel már egy általános lételemélet birtokába jutnánk.

Előttünk vannak tehát értelmünk határai, melyeken csak „ugrással” lehet tuljutni. Ez másszóval azt jelenti, hogy a tapasztalati tárgyak világából, azaz a létezők birodalmából értelmi következtetéssel nem, csupán az említett módon juthatunk el a tulajdonképpeni léthez. Ezt az „ugrást” az embernek egyedül kell elvégeznie és ebben nem segít neki semmiféle általánosan érvényes szabály, hiszen ha lenne ilyen szabály, az értelemmel felfogható lenne.

Jaspers eme elvont fejtegetéseit bizonyos mértékig szemléltethetjük a könyvesboltokban kapható Mágikus szemek c. háromdimenziós képillúziós album (3) segítségével. Itt az „ugrás”-nak az felel meg, amikor bizonyos erőfeszítés után kirajzolódik előttünk a háromdimenziós kép az egyébként kusza vonalakból.

Jaspers szerint amit megismerünk, az a világban van ugyan, de nem azonos a világgal. „A világ realitása eltűnik Isten és az egzisztencia között” írja Bevezetés a filozófiába c. munkájában. Szerinte az egzisztencia nem ismerhető meg, csak megvilágítható illetve átélhető. Az egzisztencia nem tárgy, nem mondhatom el magamról mi vagyok, de nem is pusztán szubjektivitás, mert van az alany és a tárgy széthasítottságán. Az egzisztencia lehetőségként kíséri el bennünket életünk során és filozófiája arra szólítja fel az embert, hogy szabad és feltétlen döntést hozzon önmaga megvalósítására, mégpedig anélkül, hogy megismerhetné önmagát és általánosan alkalmazható cselekvési elvek állnának rendelkezésére. Az egzisztencia olyan pillanatokban valósul meg, amikor eltölt a bizonyossággal: ez az, amit akarok, ezt az örökkévalóság számára teszem, feltétlen döntést hoztam.

Jaspers metafizikája az egzisztenciának a lét eredetéhez való felemelkedésével foglalkozik. Ennek szerinte három utja van:

1. A világ tartalmainak fogalmi túllépése
2. Az egzisztencia közeledése a transzcendenciához
3. Isten rejteleinek megfejtése

Megjegyzés: „A lét eredetéhez való felemelkedés” kifejezésen Jaspers a világ és benne Isten megismerését érti.

Az első ut tulajdonképpen tagadást jelent Gondolkodásunk kategóriái (I. a Jegyzeteket) ugyanis térben és időben megjelenő dolgokra vonatkoznak, az Abszolútum azonban téren és időn kívül létezik.

A lét eredetéhez való felemelkedés második utja az érzelmeken át vezet. Ez azonban nem egyértelmű, mert a dac és odaadás, a nappal törvénye és az éjszaka szenvedélye váltakoznak. Az Istenség ugyanis semmiféle egzisztenciális kapcsolatban nem lép elő rejtettségéből.

Végül a harmadik ut a tudományt, a művészetet és az intuiciót (II. Jegyzetek) jelenti. Valamennyi létező, azaz a természet, a történelem de az „általános tudat”, a természetbe ágyazott ember saját belső világával és szabadságával is a Transzcendencia rejtjele lehet, Jaspers bölcséletének tanítása szerint.

Megjegyzés: a rejtjelezésnek (kódolásnak) számos módja van; az egyik legegyszerűbb pl. a következő: tudsz ivigy bevezetésélnivi?

A transzcendencia rejtjeleit eddig még senkinek sem sikerült egyértelműen megfejtene. Előző hasonlatunknál (Mágikus szemek c. album) maradva ennek a látszólag kusza vonalak felelnek meg, melyből a térbeli ábrák kirajzolódnak, ha megfelelően nézzük azokat. A transzcendencia rejtjeleinek egyik „megfejtése” szerint -amit az ógörögök találtak- a testek a szabadesés folyamán a „helyüket” keresik; a súlyos tárgyak helye lent, a könnyűeké ellenben fent van. Ez a „megfejtés” azonban hibásnak bizonyult, mivel ellentmondásokhoz vezetett. Kijavítására előbb Galillei, majd Newton vállalkozott. Az előbbi a négyzetes uttörvényt, utóbbi pedig a gravitációs törvényt állította az ógörögök elmélete helyére, azaz egy másik „megfejtését” adta a „transzcendencia rejtjeleinek”. Einstein azonban további módosításra kényszerült; szerinte az elengedett testek a legrövidebb úton haladnak mozgásuk folyamán; e legrövidebb út azonban a tömegek által okozott „púpok” miatt módosul, így jön létre pl. a szabadesés Einstein gravitációs elmélete, azaz a transzcendencia rejtjeleinek egy további, vélt megfejtése szerint.

Egy újabb rejtjel pl. az anyag és a fény kettős természete, a határozatlansági reláció, de idetartoznak a lélektan, a jog, a művészet megoldatlan problémái is.

Jaspers nagyra értékelte Kierkegaard filozófiáját, főleg azt, amit az emberi létezésről tanított, saját magát azonban nem sorolta az általa elindított irányzat, az egzisztencializmus hívei közé.

Főbb művei: a 3 kötetes Filozófia (1932), továbbá Az igazságról, A filozófiai hit valamint a Bevezetés a filozófiába c. írásai.

Az egzisztencialista filozófia másik ismert képviselője Martin Heidegger (1889-1976).

Teológusként kezdte, majd filozófiát tanult, 1928-ban Husserl utóda lett a freiburgi egyetem filozófiai tanszékén.

Nézete szerint olyan gondolkodásra van szükség, mely összefogja a két szélsőséges irányzatot, u.m. a racionalizmust és az irracionizmust. Jaspershez hasonlóan ő sem vallotta magát egzisztencialistának és ezt újabban egyes filozófiatörténészek is elfogadják. Hovatartozásától függetlenül azonban mi mégis az egzisztencialista bölcselet ismeretetésénél tárgyaljuk eszméit.

Heidegger szerint az érzést, ösztönt és akaratot nem szabad az értelem helyére állítani; többek között ezt is jelenti a racionalizmus és irracionizmus összeegyeztetésére irányuló törekvése.

Heidegger szerint a lét teher a számunkra, ezért az ember „elidegenedett” a léttől. Egyes filozófiatörténészek e felfogása miatt úgy vélik, hogy bölcselete nem tekinthető sem vallásosnak, sem ateistának. E nézetüket Heidegger azon művére alapozza, melyben Hölderlin egyik versére célozva azt írja, hogy „éjszaka borult a földre, Isten elhagyta a világot, mint a horizont mögött aláhanyatló nap”. Szerinte ezért újra fel kell tennünk a már sok más filozófus által is feltett kérdést, hogy mit jelent a lét és mi az értelme. E kérdésre szerinte csak úgy kaphatunk választ, ha leromboljuk az eddigi metafizikát és megszüntetjük filozófiai hagyományainkat. Ez utóbbi gondolata miatt némelyek agnoszticizmust vélnek felfedezni bölcseletében.

Heidegger tanítása szerint a létező (Seiend) különbözik a léttől (sein) ám a nyugati gondolkodás Platon óta megfeledkezett erről a különbségről és szinte kizárólag csak a létezővel foglalkozott. Mindig csak azt taglalta, „ami” van és nem kutatta azt, mit jelent az, hogy „van”.

Heidegger szerint a nyugati ember gondolkodása kezdettől fogva a dolgokra irányult, ennek tulajdonítható az élet, az ember, Isten eldologiasodása. Ha ugyanis a létet a „létező” kategóriáival értelmezzük, akkor a lét üres fogalommá válik. Az asztal bútor, a bútorok emberi termékek, az emberi termékek fizikai dolgok. Az általánosítás következő fokán már csak azt mondhatom az asztalról, hogy létező, és ez nem jelent számomra semmiféle hasznos információt. Így érthető a mindennapok emberének türelmetlensége, amikor a létről hall. Ha azonban azt mondom: „jókedvű vagyok”, mindenki tudja, hogy ebben mit jelent az, hogy „vagyok”. A lét tehát konkrét: ha azt mondom szomszédomnak: hétfő van, ő ezt megérti és nem szorul magyarázatra a „van” jelentése. Heidegger szerint ez a lét átlagos és homályos megértése és ez így is marad mindaddig, amíg nem teszünk fel további, magára a létre vonatkozó kérdéseket. Heidegger célja az, hogy eloszlassa ezt a homályt és fényt derítsen a létre.

Ennek eléréséhez elődje, Husserl módszerét használja fel: „hagyja megmutatkozni” a tárgyat. Szerinte ugyanis saját egzisztenciánk, azaz létünk is feltárulkozik előttünk, ha engedjük szóhoz jutni, engedjük, hogy kifejtse magát. Szemére veti a modern gondolkodónak azt, hogy egyrészt kirekesztik az embert a természetből, másrészt a fizikai valóságokhoz hasonlóan fogják fel. Heidegger szerint ezzel szemben az emberre a „világban levő léte” jellemző. Ezen azt érti, hogy létünk testünk határán kívül, egy bizonyos területen van elosztva: ez pedig az aggodalom, gond és gondoskodás területe. Heidegger fenti gondolata nagyon hasonló a modern fizika kvantummechanika nevű fejezetének fogalmaihoz: az elektron is „egy bizonyos területen van elosztva”, melyet az u.n. Schrödinger egyenlet megoldásával kaphatunk meg. Heidegger tehát az embert a lét egy meghatározott régiójának tekinti, melyet „ittlét”-nek (Dasein) nevez és az embert érti rajta.

Heidegger szerint az emberi egzisztenciát három tulajdonság jellemzi:

1. a hogylét, vagy másszóval a hangulati állapot

2. a megértés és végül

3. a beszéd.

Az egzisztencia e három alapkategóriáját Heidegger egzisztenciáinak nevezi

A „hogylét”-et teljesen félreértenénk, ha valamiféle belső állapotra, énünk tapadmányára gondolnánk, ahogyan pl. az asztal színe rátapad az asztalra. A hogylét Heidegger szerint átjárja az egzisztencia teljes mezejét és bizonyos módon „hangolja” is azt. A gyakran tartós, egyenletes, sápadt hangulatnélküliség -ami nem tévesztendő össze a lehangoltsággal- azt jelzi, hogy a lét unja önmagát. „Nyilvánvalóvá lett a lét, mint teher” írja Lét és idő c. művében.

A második egzisztenciál a megértés. Ez annak a létnek a megértése, amelyben egzisztenciánk gyökerezik, amelynek ismerete nélkül egyetlen kijelentést sem tehetnénk. Az ember kiemelkedő tulajdonsága a lét megértése, ennek következménye az ittlét (Dasein).

A harmadik egzisztenciál a beszéd: Heidegger szerint nyelvében egzisztál az ember. A nyelv szerinte üzenet a létről és az emberről, egyuttal hirnök is, amely a konkrét történelmi helyzetben értelmezi ezt az üzenetet. Ha pl. ketten beszélgetnek, megértik egymást, majd hirtelen elhallgatnak, akkor ez a csend is „beszéd” legalább is van bizonyos információtartalma. A közös hallgatás tehát néha a megértés legmélyebb rétegeit is hangolhatja. Ebből az egyszerű példából kiviláglik, hogy nemcsak a szavak és hangok alkotják a nyelv lényegét: néha a hallgatás is lehet alkotóeleme beszédünknek. „Hallgatni tudni valamire...egzisztenciális megnyíltsága az ittlétnek” írja a Lét és idő c. művében.

Heidegger elválasztja a létet a létezőtől, miáltal a lét elszakad a valóságtól és összefonódik a semmivel.

„A lét annyi, mint beállitottság a semmibe” írja Mi a metafizika? c. művében. Továbbá: „A semmi nem ellentétes fogalma a létezőnek, hanem magának a létnek a lényegéhez tartozik” (u.o.) Így a létnek az a fogalma, ahogyan azt a többi filozófus használja, zavaró Heidegger számára, ezért elhatárolódásképpen bevezeti az áthúzott lét (lét) kifejezést. Az áthúzás azt mutatja, hogy ez mást jelent, mint amit általában jelenteni szokott beszédünkben, pl. a „létminimum” összetételben. Az áthúzás azonban még többet is jelent Heidegger szerint: a négyfelé osztást, melyben „a föld az építve hordozozó, táplálva megtermékenyítő. Ha földet mondunk, a másik hármat is vele gondoljuk „Szerinte ezek a következők: az ég, Isten és az emberiség.

Heidegger tanításának lényege az, hogy szubjektum és objektum szétválaszthatatlan egységet képez, mely csak önmagunk révén ragadható meg.

Heidegger aktivan részt vett a nemzetiszocialista mozgalomban, ezért a háboru után egy ideig előadási tilalom alatt állt. Ennek feloldása után hamarosan nyugdíjaztatta magát. Főbb művei: Lét és idő (1927), Az igazság lényegéről (1931), Bevezetés a metafizikába (1935) Útban a nyelvhez (1959).

Az egzisztencialista filozófia ateista ágának egyik alapítója és fontos képviselője Jean-Paul Sartre (1905-1980) 1941-ben csatlakozott a francia ellenállási mozgalomhoz de nem fegyverrel, hanem tollal harcolt a német megszállók ellen. 1945-ben Simone de Beauvoirral és Maurice Merleau-Pontyval együtt folyóiratot alapított, melynek haláláig szerkesztője volt. (Les Temps Modernes). Tagja volt a Francia Kommunista Pártnak, de 1956-ban, tiltakozásul Magyarország szovjet megszállása ellen, kilépett belőle. 1964-ben neki ítéltek az irodalmi Nobel-díjat, de nem fogadta el.

Sartre az egzisztencialista filozófia segítségével egy baloldali magatartást kívánt megalapozni. Ellentétben Heidegger és Jaspers bölcseletével, amely az első világháború utáni krízist tükrözte, Sartre nézeteit a második világháborút követő fenyegetettség érzése hatja át. Kor-, és eszmetársaihoz hasonlóan szépirodalmi művekben is kifejezésre juttatta filozófiai eszméit, így pl. átdolgozta az Oresteia görög sorstragédiát oly módon, hogy az a bűnnel való szembeszegülést hirdesse. Drámáiban és novelláinak egy részében Freud pszichoanalízise segítségével igyekezett megmagyarázni a hitlerista vezetők gondolkodásmódját és magatartását.

Sartre főműve a Lét és semmi c. munkája. Ebben Heideggerhez hasonlóan ő is a lét értelmét keresi. Két alapvető létformát tételez fel, melyek közül az egyik az önmagában létező, míg a másik az önmagáért létező. Az önmagában létezőn azt érti, hogy valami

teljesen megegyezik önmagával, és ennek az önazonosságnak a következtében önnön léte teljesen kitölti önmagát. Ez az önmagával azonos lét szerinte a dologra jellemző. Ezzel szemben az emberre jellemző létforma az önmagáért való, azaz a tudatos lét. A tudat meghatározó jegye szerinte az intencionalitás, (I. Jegyzetek) mely Sartre szóhasználatában a másra való irányulást jelenti, azaz szerinte a tudat annak a felismerése, hogy az illető nem a másik. (A Jegyzetek-ben megtalálhatjuk a tudat más gondolkodók által adott meghatározásait is, melyek valamennyien lényegesen különböznek egymástól). Mivel az önmagában való létezés ily módon hiányt (pl. a másikat) is jelent, az önmagában való létezés létformájában megjelenik a léthiány, a Semmi. Sőt, mivel a tudatnak éppen ez a „senmmités” a lényege, így a tudat végül is semmi, azaz a tudat olyan lét, amelyen át a Semmi belép a világba. Másszóval, Sartre szerint a tudat az önmagával való azonosság, vagyis az önmagában való létezés hiánya. Ebből az következik, hogy a tudat sohasem azonos önmagával: én, az ember, sohasem lehetek azonos azzal, ami most vagyok. „Az emberi valóság állandó meghaladás, az önmagával való, sohasem adott megegyezés felé”. Az ember szerinte állandóan túllép azon, ami: másszóval „ő nem az, ami”. Ez másszóval azt jelenti, hogy az ember állandóan semmit meghatározásait, következtetésként szabad. Sartre szerint továbbá az egzisztencia megelőzi a lényegét, így nincs adott emberi természet, amely meghatározná, hogyan cselekedjünk és viselkedjünk. Ezért tehát Sartre szerint önazonosságunk mindennapi cselekedeteinkből és választásainkból épül fel, így az ember teljesen szabadon, előre meghatározottság nélkül választ és cselekszik, sem külső, sem belső tényezők nem befolyásolják tetteit.

Mivel a tudat sohasem lehet azonos önmagával, Sartre szerint a szerelem a Másvalakivel való azonosulás hiábavaló kísérlete. Mert vagy a másikat változtatjuk dologgá, vagy a másik tesz minket azzá, így hát valódi kapcsolat egyik esetben sem jöhet létre. A szerelem azért lehetetlen, mert benne „a másik szabadságát igyekszünk hatalmunkba keríteni”. A szerelemben azt akarjuk, hogy „a Másik léte szabad kiemelkedésének abszolút és egyetlen célja az engem választás legyen, vagyis azért válassza létét, hogy az én objektivitásomat és tényszerűségemet alapozza meg”. Így Sartre szerint a szerelem önmagában hordja megsemmisülésének okát, mivel ez csak a szubjektumok önmagukat megőrző összeolvadásával jöhetne létre, ami lehetetlen. A szerelemben és minden más emberi kapcsolatban is, Sartre szerint, uralkodni akarunk a másikon, azaz vele akarjuk megalapozni saját létünket.

A tudat azonban nemcsak arra irányul, hogy a másik tudatával összeolvadjon, hanem eggyé akar válni önmagával is, azaz dolog és tudat kíván egyszerre lenni. Sartre szerint az Isten eszméje is ebből az ellentmondásos törekvésből származik, ennek a kivetítése. Így Isten egyrészt dolog, mivel változatlan, másrészt azonban tiszta tudat, azaz léthiány. Mivel ez ellentmondás, ezért Sartre szerint Isten nem létezhet.

Sartre filozófiája -akárcsak Heideggeré- nagymértékben támaszkodik Husserl tanaira. Főbb művei: *Lét és semmi* (1943), *Mi az irodalom* (1947), *A dialektikus ész kritikája*, I (1960), II (1985).

Maurice Merleau-Ponty (1907-1961) Sartre mellett az egzisztencializmus ateista ágának másik ismert képviselője: Husserl gondolatait az emberi létezés testi dimenzióira alkalmazta. Birálta Sartret az emberi tudat autonómiájának „túlhangsúlyozása” miatt, mivel szerinte a tudat szabadsága kibogozhatatlanul össze van fonódva a tudatot megelőző kollektív jelentésstruktúrákkal és így az emberi létezés a lét látható és láthatatlan dimenzióinak összefonódásában fejeződik ki.

Merleau-Ponty érdeklődése kiterjedt a művészet és irodalom „indirekt nyelvére” is, amint arról számos műve tanuskodik. Szerinte a test-szubjektum elemzése a kétértelműség filozófiájához vezet, mely nyelvileg abban nyilvánul meg, hogy egy már elsajátított nyelv alapján új jelentéseket alkotunk, politikailag pedig abban, hogy egyszerre vagyunk cselekvők és társadalmi hagyományaink rabjai. Főbb művei: *Az észlelés fenomenológiája* (1945), *A dialektika kalandjai* (1955), *Jelek* (1960).

Az egzisztencializmus ellenségesen tekint az elvont elméletekre, mivel ezek szerinte elhomályosítják az élet bonyolultságát és kuszaságát. Így mind a vallásos, mind az ateista ága szembeszáll az egzakt tudományok által sugallt egységes fizikai világkép eszméjével. Érdekes azonban megfigyelni, hogy az egzisztencializmus ateista ágában is jelent-

kezik bizonyos vallásosság. Így pl. Albert Camus egzisztencialista felfogást hirdető író *Pestis* c. regénye előszeretettel foglalkozik az ateista szentség problémájával, melynek félreismerhetetlen vallási vonatkozásai vannak.

Az ateista egzisztencializmus szerint az erkölcsfilozófus feladata nem különbözik a drámaíróétól, ezért az irányzat számos követője írt színpadi műveket is.

Kérdések:

1. Milyen ontológiai és milyen gnoszeológiai felfogást képvisel
 - a) az agnoszticizmus
 - b) a dualizmus?
2. Monista, vagy dualista-e a behaviorizmus ontológiája?
3. Miért költözött Diogenész egy hordóba?
4. Mi a filozófia feladata Jaspers szerint?
5. Hogyan jutunk el szerinte a tapasztalat világából a léthez?
6. Mivel foglalkozik Jaspers metafizikája?
7. Hogyan juthatunk el a lét eredetéhez Jaspers szerint?
8. Mikor valósul meg Jaspers szerint az egzisztencia?
9. Mondjon példát a természet „rejtjeleire”.
10. Sorolja fel az egzisztencializmus Heidegger által megfogalmazott fontosabb tanításait.
11. Mit jelent Heidegger szóhasználata értelmében
 - a.) az ittlét,
 - b.) a hogylét,
 - c.) a megértés,
 - d.) a beszéd?
12. Mi az egzisztenciál?
13. Mi az áthúzott lét?
14. Milyen létformákat különböztet meg Sartre? Jellemezze ezeket.
15. Mit nevez Sartre „Semmi”-nek?
16. Mit jelent az ember szabadsága Sartre szerint?
17. Mi a szerelem Sartre szerint?
18. Mire törekszik a szerelmes ember szerinte?
19. Mi az isteneszme Sartre szerint?
20. Mi jellemzi a tudatot Merleau-Ponty szerint?
21. Hová vezet a test-szubjektum elemzése Merleau-Ponty szerint?
22. Miben nyilvánul meg szerinte a kétértelműség a filozófiában?
23. Van-e vallásosság az egzisztencialista ateizmusban? Ha igen, mondjon rá példát.
24. Mi az erkölcsfilozófus feladata az egzisztencializmus tanítása szerint?
25. Mi jellemzi az egzisztencializmus világképét?

JEGYZET

appercepció: különböző filozófusok által különbözőképpen értelmezett fogalom. Leibniz (1646-1716) és Kant (1724-1804) szerint az ítélő felfogás. Leibniz annak a lelki folyamatnak a megjelölésére használta, amely által az ember az érzékileg adottat a figyelem és emlékezet folytán felfogja, elsajátítja, a tudatba emeli és a tudat összefüggésébe elrendezi. Kant szerint az appercepció a szubjektumtól (l. címszó) függ. A dialektikus materializmus szerint az appercepció olyan új észlelet, amely a megelőző tapasztalathoz, az ember felhalmozott tudásához és adott lelki állapotához kapcsolódik. Kant ama nézetét, miszerint az appercepció a szubjektumtól függ, a diamat nem fogadja el. Halasy-Nagy szerint az appercepció a lélek belső megismerő tevékenysége.

evidencia, evidens: nyilvánvaló, magától értetődő.

én: l. szubjektum

igazság: különböző filozófusok által különbözőképpen értelmezett fogalom. Protagorasz (Kr.e. 480-410) görög filozófus szerint „minden dolog mértéke az ember” és ez az igazságra is vonatkozik. Descartes (1596-1650) szerint az igazságnak velünk született kritériumai vannak, ezek egyike a „gondolkodom, tehát vagyok” alapelv. Spinoza (1632-1677) szerint igaz az a képzet, (l. a címszót) amely megegyezik tárgyával. Kierkegaard (1813-1855) megkülönbözteti az igazságtól az objektivitást; az utóbbiak közé sorolja pl. a matematikai téte-

leket. Az igazság ezzel szemben szerinte mindig szubjektivitás, „az objektív bizonytalanság, a legszenvedélyesebb bensőség általi elsajátítottságban rögzülve” Másszóval ez azt jelenti, hogy szerinte csak az igaz, ami mellett szabadon döntünk. Peirce (1839-1914) amerikai filozófus szerint az igazság alapja a hasznosság. Schlick (1882-1936) osztrák filozófus szerint egy állítás akkor igaz, ha alapelvekből levezethető, illetve ha közvetlen megfigyeléssel igazolható tapasztalathoz vezet. Ez az u.n. „verifikációs elv” (l.a megfelelő címszót). A diamat szerint az igazság olyan ismeret (l. a címszót), amely hűen, szubjektív torzítástól mentesen tükrözi az objektív valóság jelenségeit. Halasy-Nagy (1885-1976) szerint az igazság kritériuma a bizonyosság, mely utóbbinak objektív és szubjektív (l.a megfelelő címszót) forrásai vannak. A bizonyosság objektív forrása a logikus összefüggés, míg szubjektív forrásai az evidencia és az intuición. (L. a megfelelő címszavakat). Habermas (1929 -) szerint az igazság alapja a közmegegyezés, melyet ő „az igazság konszenzuselméletének” nevez. (konszenzus=közmegegyezés).

immanens: benne rejlő, benne foglalt. Ellentéte a transzcendens.

inger: a külső környezetben, vagy az élő szervezetben végbemenő minden olyan változás, mely az élő szervezetben anyag-, vagy energiacsere változást idéz elő.

intencionalitás: a középkori filozófiában a csak gondolatban létező dolgok (pegazus, kentaur, tündérek, lidércek, manók, stb.) elnevezése. Az újabb filozófiában (főleg Husserl óta) újra használatos lett -némi jelentésváltozással- ez a megjelölés

intuición: beleérzés. Az a képesség, hogy az egészet részeivel együtt, egyetlen aktusban, „belelátva” közvetlenül ragadjuk meg, hogy átlássuk egy tárgy, egy tényállás lényegét, egy összefüggés szerkezetét, valamely dolog eszméjét. Descartes-nál a szellem intuiciónja a minden módszert közvetlenül megelőző racionalista (l.ott) gondolkodást jelenti, Schelling (1775-1854) filozófiájában az intuición a létnek (l. ott) a művészet által történő irracionális (l.ott) megragadása.

irracionális: a logikai gondolkodás számára nem hozzáférhető. Ellentéte a racionális.

ismeret: Az ember megismerő tevékenységének eredménye. A megismerő tevékenységet és a megismerés forrásait az egyes gondolkodók különbözőképpen határozzák meg. Felfogásukat az általuk hirdetett ismeretelméletben fejtik ki részletesen. (L. még a megismerés címszót is.)

kategória: A görög katagorein (=állítani,kijelenteni) igéből származó kifejezés.Arisztotelesznél (Kr.e. 384-322) a kategóriák a legfőbb létmódokat és állítási módokat jelentik.Ezek különböző fajta kijelentések,melyek egy dologról tehetők. Arisztotelesz a következő kategóriákat különböztette meg: a szubsztancia (l. a címszót), a minőség, a mennyiség(méret), reláció.(pl.idősebb valakinél),hely,idő (pl. dátum), tevékenység (pl. tanul), elszívnedés (pl.baleset éri). Leibniz (1646-1716) hatra redukálta a kategóriák számát, míg Kant (1724-1804) új jelentést adott a kategóriáknak: „gondolati formákként” fogta fel azokat, egyszersmind számukat négyre redukálta. Ezek a következők: mennyiség, minőség, viszony és modalitás (l.a címszót). A mai köznyelvben a kategória megjelölést fogalomcsoport, olykor fogalom értelemben szokták használni, míg a filozófia a kategóriák elméletét az ontológia keretében tárgyalja.

képzet:Arisztotelesz szerint az emlékezet összegyűjti az észleléseket és képzet formájában bármikor megjeleníti azokat tudatunkban.(L. a címszót). Szent Ágoston (354-430) szerint a csodálkozás a képzetek igazságában való kételkedéshez,majd egy olyan alap kereséséhez vezet, ami a képzetek igazságtartalmát biztosítja. Ezáltal a képzet ismeretté (l. a címszót) válik. Hegel szerint a képzet a gondolatok és fogalmak metaforája.A diamat szerint a képzet az érzéki megismerés legmagasabb formája,összekötő láncszem az észlelés és a fogalom között.

külvilág: mindaz ami nem én. Egyes gondolkodók részben, vagy egészben megismerhetőnek, mások megismerhetetlennek tartják. Olyan irányzat is van (szolipszizmus) amely tagadja létezését.

lét: A vallásos és az ateista gondolkodók többsége egyetért abban, hogy a lét „mindaz,ami van”.De abban már eltérnek nézeteik, hogy „mi az,ami van”.A materialisták ugyanis nem ismerik el létezőnek Istent, a túlvilágot,a halál utáni életet, ami pedig a vallásos bölcséletnek alapvető tanítása. Így azután a diamat egyik vezető gondolkodója, Lenin () szerint „a lét filozófiai kategória az objektív valóság megjelölésére” (l. még az objektív és a kategória címszavakat is). Heidegger szerint a lét annyi, mint beállítottság a semmibe, amit a lét szó áthuzásával is kihangsúlyoz. Schopenhauer (1788-1860) szerint a lét az Ősakarát tárgyasulásra való törekvése, míg Sartre az egyén szubjektív létezését tekinti létnek. Lonergan (megh. 1984) olasz származású kanadai filozófiaprofesszor szerint nem lehet meghatározni, hogy mi a lét. (Mint az előzőkben láttuk, több gondolkodó különbséget tesz lét és létezés között Ez utóbbit az illető filozófus nézeteinek ismertetésénél tárgyaljuk).

megismerés: Aquinoi Szent Tamás (1224-1274).szerint a megismerés a tudásszerzés módja, mely megelőzi a tudományos előrehaladást. A racionalista gondolkodók (pl. Descartes) nézete szerint a megismerést a gondolkodás teszi lehetővé. Az irracionalizmus (mely a racionalizmus ellentéte) szerint a valóság nem ismerhető meg az ész útján, hanem az érzel-

mekben és élményekben fedezhető fel. Az empirizmus a tapasztalatot, a szenzualizmus pedig egyedül az érzékelést tekinti a megismerés forrásának. Kant szerint a tárgyaknak kell alkalmazkodniuk a megismeréshez és nem megfordítva. A dialektikus materializmus (diamat) felfogása szerint a megismerés a szubjektum (l. címszó) tevékenysége, amelynek során a tőle függetlenül létező objektív valóságot (az objektumot; l. címszó) tapasztalatainak feldolgozása útján visszatükrözi, szellemileg reprodukálja. Rahner () szerint a megismerés magának a létnek a szubjektivitása. Számos filozófusnak, így Rahnernak is szeget üt fejébe az, hogy miképpen lehetséges a megismerés, hiszen ez képes a sajátmától különböző valóság befogadására. Halasy-Nagy úgy próbálta feloldani ezt az ellentmondást, hogy feltételezte: „a tárgy megragadható”. Így ugyanis a megismerés -szerint- abban áll, hogy a tudat az ismereti tárgyra irányul és ennek eredményeképpen azt magába fogadja. Az agnosztikus gondolkodók azonban azt kérdezik: „és mi van akkor, ha a tárgy nem ragadható meg”?

metafizika: a szó görög eredetű, jelentése „fizikán túli”. Arisztotelesz (Kr.e.384-322) használta első ízben „az első elvekkel és okokkal foglalkozó tudomány” értelemben. Platón (Kr.e.427-347) kései követői, az újplatonikusok (Kr.u.III-VI század) szerint „tárgya túlmegy a természetén”, így metafizikán a lét végső okairól, annak lényegéről és értelméről szóló tanítást értették. A filozófusok egyrésze elutasítja, másik része azonban a bölcsélet lényeges fejezetének tekinti a metafizikát.

metafora: az irodalomtudományban a szó jelentése „összevont hasonlat” (pl. az „ olyan fekete, mint a korom” hasonlat helyett a „koromfekete” metaforát is használhatjuk). A metafora eszközt a filozófusok egyrésze is előszeretettel alkalmazza mondanivalójának kifejezésére; ez azonban gyakran megnehezíti, olykor lehetetlenné teszi annak megértését. „Gyakran lehetetlen rájönni arra, hogy hol végződik a metafora és hol kezdődik a komoly elmélet. Sőt még arra is van példa, hogy néhányan tagadják a metafora és az elmélet közötti különbséget” írja a nemrég elhunyt Karl Popper osztrák származású filozófus. (2). Lenin szerint pl. a tudat „tükrözi” a valóságot (L. pl. a megismerés címszót) ami metafora, hiszen tükrözésről csak a fénytanban beszélhetünk a beesési szög, beesési merőleges és a visszaverődési szög egyidejű megadásával.

modalitás: létezési mód.

objektív: az objektumra (tárgyra) vonatkozó, tényleges, valóságos.

objektum: tárgy. Kant óta annak a jelölésére használják, ami a szubjektummal (tudat, belső világ, l. még a címszót is) mint valóságos, szembenáll. Használják még a „megismerés tárgya” értelemben is, a megismerő alany, azaz szubjektum (L.címszó) ellentétéként.

panteizmus: Az a felfogás, mely Istent a világgal azonosnak tekinti. Kétféle értelemben is használják, u.m.: minden Istenben van illetve mindenben Isten van. Az utóbbi másszóval azt jelenti, hogy Isten csak a világban van, amit a filozófia nyelvén úgy szoktak kifejezni, hogy Isten immanens (l. címszó). A panteizmussal ellentétes felfogású gondolkodók ezzel szemben azt tanítják, hogy Isten különbözik a világtól, azaz transzcendens (l. címszó). Immanens és transzcendens ellentétes fogalmak.

racióális: ésszerű, értelemmel felfogható. Ellentéte az irracionális.

szubjektív: a szubjektumra (l.címszó) vonatkozó, a szubjektumtól függő, érzelmi.

szubjektum: az objektummal ellentétes. Az ismeretelméletben a megismerő Én, a megismerés alanya.

transzcendens: valamin túl levő, tőle különböző, benne nem rejlő, valamit meghaladó; az immanens (l. címszó) ellentéte. Mint dolog nincs a tudatban, hanem csak mint képzet, tehát nem mint anyagi-tárgyi, hanem mint gondolati, eszmei valóság. A vallásos és az ateista gondolkodók egyik fő vitatémája a transzcendencia létezésének elismerése vagy tagadása.

szubsztancia: lényeg. Jelenti még a maradandót is a változóval szemben, főleg a vallásos gondolkodók szóhasználatában. Az utóbbiak „az önmaga által és önmagában létező”, azaz Isten megjelölésére is használják.

tudat: különböző filozófusok által különbözőképpen értelmezett fogalom. Szent Ágoston szerint az igazság, jószág és a szépség vezérlő elvei rendezik a tudattartalmakat; ezeket a vezérlő elveket, tudatformákat szerinte nem az érzetek és képzetek adják: az érzékfeletti világhoz tartoznak, amely csak az értelemmel fogható fel. Szerinte ezek jelzik az ember istenképességét. Kant szerint az általános tudat a tiszta appercepció (l. címszó), amely lehetővé teszi a képzetek elhelyezését a kategóriákba három képessége, u.m. az érzékelés, az értelem és az ész segítségével. Teilhard de Chardin (1881-1955) szerint nem beszélhetünk egységes tudatról, csak tudatformákról. Ez utóbbiak szerinte nem tartalmi a tudatnak, hanem csak olyan formák, amelyek alapján a tartalom rendeződik. A diamat szerint a tudat az anyagi valóság visszatükrözése és az emberi tevékenység irányítója, a legmagasabb szervezettségű anyag, agyműködés. Heidegger szándékosan kerüli a tudat szó használatát. Számos vallásos gondolkodó, így pl. Halasy-Nagy szerint a tudat a kívülállóként önmagunkról való gondolkodás képessége, (transzcendentális reflexió) mellyel az összes élőlények közül csak az ember rendelkezik. Az önmagáról kívülállóként való gondolkodás

képességével a tudomány mai állása szerint az u.n. mesterséges intelligenciájú robotok sem rendelkeznek.

verifikáció: igazolás. A Bécsi Kör néven ismert filozófuscsoport (jelentősebb tagjai: Rudolf Carnap, Kurt Gödel, Juhos Béla, Hans Reichenbach, Moritz Schlick de rajtuk kívül, bár formálisan nem voltak tagjai ide sorolható még Karl Popper és Ludwig Wittgenstein is), Ernst Mach nyomdokain haladva egy olyan új bölcséleti irányzatot (neopozitívizmus, logikai pozitívizmus) hozott létre, amely megkísérelte, hogy a filozófiát az egzakt tudományok (matematika, fizika) rangjára emelje. E csoport vezette be a verifikációs elv néven ismert eljárást, melyet az igazság címszóban tárgyaltunk. Az irányzat szerint egy kijelentés hitelessége azon a módszeren múlik, amellyel a kijelentésben megfogalmazott felismeréshez eljutottunk. A Bécsi Kör Hitler hatalomra jutása után feloszlott, tagjai jórészt emigráltak. A Kör vezetőjét, Moritz Schlicket meggyilkolták.

Miért éppen betűrendben? Kérdezi talán tankönyvszerű írásom „izmusai” láttán a Nyájas Olvasó. Igaz, választhattam volna a kitaposottabb, hagyományos történelmi utat is, mindjárt az első órán (preszókratikusok) feltéve az obligát kérdést: hányszor lehet ugyanabba a folyóba belelépni? Ezen esetben a tanév végére eljutottam volna a jelenkor legizgalmasabb filozófiai problémáihoz, ha csak osztálykirándulás, tanári hiányzás vagy ünnepek miatt nem maradnak el az utolsó órák. Ez azonban törvényszerűen bekövetkezik, a tanulók fejében pedig a filozófia megreked a barlanghasonlatnál. Mindezt elkerülendő, a bevezető ismeretek után az enciklopédikus tárgyalást választottam, mivel meggyőződésöm, hogy minden rendszerezés a filozófiában már világnézeti elkötelezettséget jelent és éppen ezt igyekeztem elkerülni. Hogy ez mennyire sikerült, azt döntsék el azok a filozófiát tanító kollégák, akik figyelmükkel megtiszteltek

HIVATKOZÁS

- (1) Fáy László: Doxográfia érettségizőknek. Iskolakultúra (s.a.)
- (2) Popper, Karl, R.: A historicizmus nyomorúsága. Akadémiai Kiadó, Bp. 1989. 129. old.
- (3) Baccei, Tom: Mágikus szemek. Képillúziók három dimenzióban. (N.E. Thing Enterprises, Andrews and Mc Meel Kansas City, USA, 1993). Printed in Slovakia, by Tlaciarne Neografia. Magyarországon Kiadja a GEOHOLDING Rt., é.n.

IRODALOM

- Bevezetés a filozófiába. Szöveggyűjtemény. Szerkesztette Steiger Komél. Holnap Kiadó. Budapest, 1992.
- Bevezetés a filozófiába (gimnázium és szakközépiskola IV osztálya számára). Szerkesztette Lukács József. Tankönyvkiadó, Budapest, 1985.
- Fáy László-Nemesszeghy György: Filozófiai ismeretek (Doxográfia). Tankönyv a középiskolák számára. Budapest, 1993. Készült a Művelődési és Köznevelési Minisztérium támogatásával. (Kézirat).
- Filozófiai Kisenciklopédia. Szerkesztette Bánki Dezső. (The Concise Encyclopedia of Western Philosophy and Philosophies. Edited by J.O. Urmson and Jonathan Rée. London- New York. Routledge, 1991.). Kossuth, Budapest, 1993.
- Fürst, Maria: Bevezetés a filozófiába. Ikon Kiadó, Budapest, 1993.
- Halasy-Nagy József: A filozófia. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. (reprint)
- Nyíri Tamás: Filozófiatörténet. Budapest, 1983. (A Pázmány Péter Hittudományi Főiskola jegyzete)
- Rathmann János: Idegen szavak a filozófiában. Kossuth, Budapest, 1988.
- Turay Alfréd-Nyíri Tamás-Bolberitz Pál: A filozófia lényege, alapproblémája és ágai. Szent István Társulat. Debrecen, 1992.
- Új Magyar Lexikon. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961.
- Wittgenstein, Ludwig: Logikai-filozófiai értekezés. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989.